

О. М. Гаргат-Українчук
старший викладач
Навчально-консультаційного центру
Одеської національної юридичної академії
у м. Івано-Франківську

УДК 343.1: 343.131.7

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті досліджується актуальна проблема, яка стосується класифікації правових презумпцій у кримінальному процесі України. Автор обґрунтовує, що класифікація правових презумпцій має важливе теоретичне і практичне значення та пропонує свою класифікацію даного правового явища. Об'єднання окремих видів презумпцій в класифікаційні групи дозволяє розкрити механізм їх впливу на формування і розвиток кримінально-процесуального законодавства та правозастосовчої практики, більш суттєвіше дослідити їх загальні ознаки.

В статье исследуется актуальная проблема, которая касается классификации правовых презумпций в уголовном процессе Украины. Автор обосновывает тот факт, что классификация правовых презумпций имеет важное теоретическое и практическое значение и предлагает свою классификацию данного правового явления. Объединение отдельных видов презумпций в классификационные группы позволяет раскрыть механизм их влияния на формирование и развитие уголовно-процессуального законодательства та правоприменительной практики, существенно исследовать их общие признаки.

The author of the article have investigated the main actual problems of classification of presumptions of law in the criminal process of Ukraine. Classification of presumptions of law has an important theoretical and practical value and that is why author offers own classification of this legal phenomenon. The association of separate types of presumptions in classification groups allows to expose the mechanism of their influence on forming and development of the Ukrainian criminal process legislation and the criminal process practices to probe them general signs.

При формуванні правової держави та проведення судової реформи в Україні одним із найважливіших напрямів державної діяльності є зміцнення правопорядку. Разом із тим, кримінально—процесуальне законодавство України та стан правозастосовчої практики в даний час не повною мірою відповідає потребам суспільства і держави. В цих умовах, вимагає глибокого теоретичного опрацювання зміст ряду правових категорій, які безпосередньо пов'язані із процесом реалізації правових норм.

Однією із даних категорій є презумпції, значення яких в процесі реалізації права важко переоцінити. Правові презумпції є одним із інститутів кримінального процесу, які внаслідок своєї реалізації охоплюють всі стадії кримінального процесу України. Дане правове явище практично не піддавалося дослідженню в юридичній науці. У загальній теорії права до теперішнього часу немає переконливої концепції правових презумпцій. Немає єдності думок з приводу юридичної природи, класифікації, значення цього елементу правової системи в теорії права, оскільки презумпції розглядаються в розділах, присвячених видам правових норм, тлумаченню права, юридичній техніці. Проте правові презумпції, відомі різним правовим системам, мають самостійне наукове і практичне значення і як об'єкт вивчення потребують комплексного дослідження.

В юридичній науці презумпції досліджувалися в працях В. К. Бабаєва, В. М. Баранова, Е. В. Васюковського, В. Л. Воложаніна, Г. Ф. Дормідонтова, Ю. Г. Зуєва, В. І. Камінської, А. Ф. Клеймана, А. А. Кримова, Я. Б. Левенталя, В. А. Ойгензіхта, О. С. Юффе, Н. Н. Цуканова, Д. М. Шекіна і ін.

Класифікація, яка використовується в теорії правових презумпцій, виступає як один із способів пізнання досліджуваного правового явища і є логічним процесом

© Гаргат-Українчук О.М., 2009.

віднесення конкретної презумпції до певного виду по задалегідь заданому критерію (підставі). Метою класифікації правових презумпцій є глибоке та детальне вивчення даного правового явища. Класифікація презумпцій дозволяє глибше зрозуміти їх роль в правовому регулюванні, виявити їх суть і виробити конкретні рекомендації по їх практичному використанню.

У даний час у правовій літературі існує безліч класифікацій правових презумпцій, які проводяться за різними підставами, що дозволяє всебічно вивчити наявні в українському праві презумпції. На наш погляд, наявність декількох критеріїв розмежування того або іншого явища дає можливість більш суттєвіше його дослідити.

В такому випадку, однією із перших підстав для розмежування презумпцій в цілому є факт їх правового закріплення. Залежно від їх відображення в законодавчих актах презумпції поділяються на фактичні і юридичні.

Фактичні презумпції (*praesumptiones facti seu hominis*) — це припущення, які не закріплені в законодавстві і, як наслідок, вони не мають юридичного значення. В. І. Камінська вважала їх не правовими [1, с. 53].

Дана класифікація підтримується не всіма юристами. Так, проти розподілу презумпцій на фактичні і законні виступає В. П. Воложанін, обґрунтовувавши це тим, що і ті, і інші мають однакову правову і логічну природу, виконують одну і ту ж роль [2, с. 110]. Проте, відмінності між даними видами презумпцій є цілком очевидними. Правові презумпції, будучи закріпленими в нормах права, впливають на ту або іншу поведінку учасників кримінально—процесуальних відносин, здійснюють безпосередній вплив на процес доказування. Фактичні презумпції дозволяють зробити ймовірний висновок за наявності певних ознак. При розслідуванні кримінальних справ застосовується досить велика кількість припущень, які зустрічаються нами в суспільному житті щоденно. Так, ст. 67 КПК України визначає, що докази оцінюються за внутрішнім переконанням, керуючись законом. Внутрішнє переконання виступає критерієм істини, методом, способом оцінки, який заснований не тільки на законі та правосвідомості, але й на життєвому досвіді людини. Саме тут фактичні презумпції як узагальнення, що відображають певні закономірності і зв'язки посвядженого життя, відіграють певне значення. Будь—яка людина, зокрема суддя, спочатку оцінює ту або іншу ситуацію з точки зору загальноприйнятих уявлень в суспільстві, з погляду моралі та моральності.

Знання найвирогідніших типових прийомів вчинення злочину формує ряд презумпцій, виходячи з яких, слідчий шукає сліди або інші ознаки вчинення злочину саме там, де вони могли бути залишені. У зв'язку з цим, потребує уточнення положення М. С. Строговича, який зазначав, що фактичні презумпції за своєю природою ні презумпціями, ні непрямыми доказами не є, оскільки містять приблизні узагальнення, які завжди потребують перевірки за допомогою доказів. В подальшому М. С. Строгович зазначав, що, ніяких природних презумпцій, якими, як правило, керується суд при встановленні фактичних обставин справи, не існує, права на існування в кримінальному процесі вони не мають. Фактична презумпція є правилом, але правилом не юридичним, не обов'язковим для внутрішнього переконання судді [3, с. 185].

Практична діяльність людини неможлива без їх використання. Фактичні презумпції дозволяють осмислено і цілеспрямовано відбирати необхідний практичний матеріал, попередньо його оцінювати, правильно намічати гіпотези для подальшого дослідження [4, с. 363]. На наш погляд, сьогодні можна визнати значення фактичної презумпції в діяльності слідчого, прокурора, судді, як і будь—якої здорової людини, яка вдається і не може не вдаватися до припущень як в суспільному житті загалом, так і у своїй професійній діяльності зокрема.

Л. М. Васильєв визначає фактичні презумпції як вироблені суспільно—історичною практикою людства історичні і достовірні знання про розвиток природи, суспільства і судження, свідомо використовувані слідчим і суддею переважно у формі дедуктивного руху думки з метою дослідження обставин, необхідних для здійснення правосуддя у кримінальній справі в точній відповідності із законом [5, с. 99].

В той же час фактичні презумпції поділяються на:

1) презумпції, які утворилися і відображають звичний порядок відносин, незалежно від права, але знаходять своє застосування в судово—слідчій практиці;

2) презумпції, що утворилися у зв'язку із правозастосовчою діяльністю.

Зокрема, фактичними можна визначити презумпції, на основі яких розробляються рекомендації по швидкому і ефективному розкриттю злочинів. Таким можна визнати припущення про те, що участь педагога при проведенні слідчих дій дозволить захистити

неповнолітнього від небажаного впливу з боку слідчого та забезпечить належний психологічний контакт між слідчим і допитуваною особою.

Особливу увагу слід звернути на застосування фактичних презумпцій при доказуванні загальновідомих фактів. Загальновідомі факти виводяться з таких фактичних припущень, які спростовуються в окремих випадках. Наприклад, при наявності снігу, який щойно випав, наявності якого — небудь освітлення та інших ситуацій може бути можливим й те, що конкретна людина ті або інші обставини вчинення злочину бачила краще. Особлива група загальновідомих фактів об'єднує історичні, географічні, кліматичні і інші обставини, які широко відомі населенню.

Правова (юридична) презумпція — це не що інше, як фактична презумпція, яка утворилася в повсякденному житті людини і закріплена в правовій нормі. Прикладом таких презумпцій є припущення батьківства, яке закріплене в Сімейному кодексі України. Життєвий досвід встановив правило, згідно якого, є всі підстави припускати батьком дитини особу, яка до народження дитини спільно проживала з його матір'ю і вела з нею спільне господарство. Дане припущення було сприйняте законодавцем і одержало нормативне закріплення.

Враховуючи вище наведене, класифікація презумпцій на юридичні і фактичні є виправданою, оскільки вона відображає їх значення і зміст в кримінальному процесі України.

За сферою дії презумпцій в галузях права вони поділяються на загальноправові, міжгалузеві і галузеві. Презумпції поширюють свою дію на конкретні інститути і галузі права, на декілька галузей або право в цілому.

На право в цілому впливають такі презумпції, як добропорядність громадян, презумпція знання закону, припущення істинності судового рішення. Подібні правові презумпції є принциповими положеннями права, з їх допомогою формуються ті або інші інститути і в цілому галузі права.

Міжгалузеві презумпції розповсюджують свою дію на декілька галузей права. В. К. Бабаєв зазначає, що відносини, на які вони розповсюджуються, повинні бути в даному випадку схожі і як приклад, наводить презумпцію вини заповдонача шкоди, яка діє в цивільному і трудовому праві [6, с. 58]. Дане твердження представляється спірним. Так, припущення про нерозуміння особи, що не досягла віку кримінальної відповідальності, в кримінальному праві має матеріально — правове значення, а в кримінально — процесуальному праві впливає на межі доказування по кримінальній справі. Згідно презумпції невинуватості обов'язок доказування лежить на особі, яка здійснює провадження у кримінальній справі. У трудовому праві України згідно даної презумпції обвинувачений не може бути звільнений з роботи за ініціативою адміністрації до вступу вироку в законну силу.

Припущення, які діють тільки в певній галузі права, називаються галузевими. Вони формуються з урахуванням конкретної галузі суспільних відносин, які виступають предметом регулювання галузі права, і мають зворотний вплив на її формування. Галузевим є положення про те, що учасники процесу не знають норм кримінально — процесуального законодавства України. Посадова особа, яка здійснює провадження у кримінальній справі, зобов'язана перед початком кожної слідчої дії роз'яснити кожному з тих, хто бере участь в даних діях його права. Зокрема, коли особи при пред'явленні обвинувачення не роз'яснені його права, то, цим самим, він не може їх реалізувати. Як наслідок, порушується один із найважливіших принципів кримінального процесу — право на захист. В той же час, галузєвою є презумпція батьківства в цивільному праві.

За можливістю їх спростування презумпції можна класифікувати на спростовні і неспростовні. Спростовні (умовні, заперечні) презумпції (*praesumptio juris*) — припущення, що приймаються за істину до представлення доказів протилежного. Відносно даних презумпцій закон передбачає можливість їх заперечення. Неспростовні (безумовні, незаперечні) презумпції (*praesumptio juris et de jure*) — припущення, що приймаються за істину без можливості їх заперечення. Закріплені ними правила вважаються істинними, безумовними і спростування не допускаються ні за яких обставин [7, с. 69].

В юридичній літературі про спростовні презумпції не існує яких — небудь суттєвих суперечок, оскільки вони є приблизними узагальненнями і такими, які припускають виключення із правил, дані презумпції не оголошують встановлені і регульовані ними положення незаперечною істиною. Встановлюючи дані презумпції, закон надає всі допустимі можливості для її підтвердження або спростування.

Коли слідчий представляє справу з обвинувальним висновком, презумпції

невинуватості особи продовжує діяти. Суддя, що ухвалив по справі обвинувальний вирок, спростовує презумпцію невинуватості стосовно конкретного випадку. В такому випадку, істина досягнута, припущення про невинуватість конкретної людини спростоване, але ж презумпція невинуватості продовжує діяти, оскільки відносно інших осіб вона залишається непорушною. При цьому, вона є гарантією прав і інтересів підозрюваного і обвинуваченого, та стимулює досягнення істини у кримінальній справі. Я. Б. Левенталь вважає, що специфічною особливістю спростованих правових презумпцій є їх здатність в більшості випадків вказувати не тільки на кому лежить обов'язок їх спростування, але і його способи [8, с. 60].

Питання стосовно безумовних презумпцій є досить дискусійним. Ставлення науковців та практиків до даної проблеми неоднакове: одні негативно відносяться до їх використання, вважаючи несумісним наявність принципу об'єктивної істини та вірогідних припущень, які не підлягають навіть обговоренню [9, с. 105; 10, с. 71]; другими, хоча і визнається факт їх використання в процесуальній діяльності, але зазначається, що сфера їх дії наближена до галузі дії юридичних фікцій [1, с. 49-52]. І, нарешті, треті виділяють неспростовні презумпції в окремий вид презумпцій [4, с. 358; 11, с. 10]. Дану точку зору, на наш погляд, потрібно визнати за більш виправдану, оскільки чинне законодавство України передбачає цілий ряд юридичних припущень, що не підлягають запереченню.

Неспростовні презумпції, перш за все, служать суспільним інтересам та продиктовані потребами слідчої і судової практики. Кількість таких ситуацій обмежена законодавцем і встановлена з метою максимальної охорони прав громадян. Таким можна визнати припущення, закріплене в ст. 56 КПК України, згідно якого, якщо суддя є родичем одного з учасників кримінального процесу, то він не може неупереджено розглядати кримінальну справу. Кримінально—процесуальне законодавство України також закріплює ряд правил, згідно яким результати доказової діяльності слідчого і особи, яка проводить дізнання, вважаються недійсними, якщо не дотримані всі норми, які регулюють процес доказування.

Юридичні факти, з якими закон пов'язує дію неспростованих процесуальних презумпцій, вказані у вигляді безумовних підстав, які стосуються скасування вироку (ст. 374 КПК). Відповідно до ст. 68 КПК України, якщо свідок не може вказати джерело своєї обізнаності, то його показання не можуть вважатися доказами по тій чи іншій справі.

Залежно від закріплення в матеріальному або в процесуальному праві та з урахуванням значення в правовому регулюванні презумпції класифікуються на матеріально—правові і процесуальні.

Основні розбіжності даної класифікації презумпцій в юридичній літературі на сьогоднішній момент зводяться до наступних питань: чи виправданий розподіл презумпцій на матеріально—правові і процесуальні; що є підставою для такої класифікації.

Дана класифікація презумпцій відстоювалася в різні роки і різними науковцями [1, с. 50; 2, с. 172-173; 6, с. 49]. Негативну позицію в даному питанні займає М. С. Строгович, однак визнає матеріально—правове значення, хоча тільки за презумпціями цивільного права [3, с. 172-176].

Аналіз правових норм і практична діяльність судово—слідчих органів яскраво свідчать про те, що правові презумпції в кримінальному процесі мають і матеріально—правове, і процесуальне значення. Суперечки науковців ведуться в основному навколо підстав такої класифікації.

Звичайно в науці ставиться питання про класифікацію презумпцій на матеріально—правові і процесуальні залежно від їх прямого або непрямого закріплення в правових нормах. Оскільки в кримінальному процесі довгий час значення презумпцій заперечувалося, то цілком природно, що особлива увага дослідженню даного питання приділялася в науці цивільного права і процесу. Одними авторами матеріально—правовими визнавалися презумпції, які не заперечувалися в процесі процесуальної діяльності [2, с. 126]. Іншими надавалося матеріально—правове значення тільки конкретним презумпціям [13, с. 143].

Всі вищезгадані позиції аргументовано піддав критиці В. К. Бабаєв, який звернув увагу, що при розмежуванні презумпцій на матеріально—правові і процесуальні потрібно виходити, перш за все, з підстав розмежування галузей права на матеріальні і процесуальні, та із службової ролі презумпцій [6, с. 49-54].

Матеріально—правове значення презумпції полягає у тому, що вона зумовлює застосування норми, в якій виражена, або норм, дія яких можлива лише через дію самої презумпції, і тим самим робить вплив на вирішення справи по суті. В той же час, прямим призначенням норм кримінально-процесуального закону є реалізація якраз вимог саме кримінального закону. Як показує аналіз законодавства, всі презумпції, які відображені в матеріальному законі, мають матеріально—правове значення. Слідчий, наприклад, не може спростувати положення про те, що особа не представляє суспільної небезпеки після закінчення строків давності при дотриманні ряду окремих умов. Безумовним є те, що вказані презумпції мають процесуальне значення та впливають на процес доказування.

Отже, слід вважати правильною класифікацію презумпцій на матеріально-правові і процесуальні залежно від їх закріплення в матеріальному або процесуальному праві, але з урахуванням їх службової ролі.

Залежно від напрямку дії на окреме місце в класифікації заслуговують наступні правові презумпції, які направлені на забезпечення прав людини, поваги до його честі і гідності та презумпції, які направлені на досягнення істини по кримінальній справі [7, с. 78].

До першої групи слід віднести презумпцію невинуватості, презумпцію про необ'єктивність судді, слідчого і інших осіб, які здійснюють кримінальне судочинство за наявності певних обставин, тощо. До другої групи можна віднести презумпції, що впливають на допустимість доказів. Законом встановлюються неспростовні і спростовні презумпції даного виду. Неспростовні презумпції виходять з того, що якщо не були дотримані процесуальні правила доказування, то в такому випадку результат доказування не має абсолютно ніякого значення. Такі презумпції відображені у вигляді безумовних підстав до відміни вироку та окремих правил допустимості доказів. Якщо допущені менш істотні порушення, то набувають чинності спростовні процесуальні презумпції. До презумпцій даного вигляду слід віднести і правило, закріплене в ст. 76 КПК України, про обов'язкове проведення експертизи. Якщо вказану слідчу дію не проведено, то відповідна обставина вважається не встановленою.

Крім того, ще однією класифікацією правових презумпцій, яка заслуговує на увагу є та, що їх можна поділити залежно від юридичної сили нормативного правового акту, в якому вони містяться. Так, з урахуванням структурно—ієрархічного критерію законодавства виділяють міжнародно—правові, конституційні, такі, що містяться в законах і підзаконних нормативних правових актах, локальні презумпції [14, с. 72].

Таким чином, на основі вище викладеного, правові презумпції можуть бути класифіковані за наступними підставами:

1. За фактом правового закріплення — на фактичні і юридичні.
2. За сферою дії — на загальноправові, міжгалузеві і галузеві.
3. За можливістю спростування — на спростовні і неспростовні.
4. Залежно від закріплення в матеріальному або в процесуальному праві та з урахуванням значення в правовому регулюванні — на матеріально—правові і процесуальні.
5. За напрямком дії — направлені на забезпечення прав людини, поваги її честі і гідності та направлені на досягнення істини.
6. Залежно від юридичної сили нормативного правового акту, в якому вони містяться виділяють міжнародно—правові, конституційні, такі, що містяться в законах і підзаконних нормативних правових актах, локальні презумпції.

Класифікація правових презумпцій має велике теоретичне і практичне значення. Об'єднання окремих видів презумпцій в класифікаційні групи дозволяє визначити їх місце в регулюванні кримінально—процесуальної діяльності, розкрити механізм їх впливу на формування і розвиток кримінально—процесуального законодавства та правозастосовчої практики, більш суттєвіше дослідити їх загальні ознаки.

Список використаних джерел

1. Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе. — М.—Л.: Академия наук СССР, 1948. - 131 с.
2. Воложинин В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: Дис. ... канд. юрид. наук: Воложинин В. П. — Свердловск, 1953. — 276 с.
3. Строчков М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе. — М.—Л.: Академия наук СССР, 1947.— 275 с.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Под ред. Н. В. Жогина. — 2-е изд. ,

- испр. и доп.. - М.: Юридическая литература, 1973. — 735 с.
5. *Васильев Л. М.* Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве // Правоведение. — 1982. — № 1. — С. 95 — 99.
 6. *Бабаев В. К.* Презумпции в советском праве. - Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — 124 с.
 7. *Крымов А. А.* Правовые презумпции в уголовном процессе : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Крымов А. А. — М., 1999. — 215 с.
 8. *Левинская Я. Б.* К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // Сов. государство и право. — 1949. — № 6. — С. 54—64.
 9. *Штутин Я. Л.* Предмет доказывания в гражданском процессе. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. — 186 с.
 10. *Треушников М. К.* Судебные доказательства. — М.: Городец, 2004. — 318 с.
 11. *Гурвич М.* Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 8—10.
 12. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву. — Л.: Изд. ЛГУ., 1955. — 310 с.
 13. *Венедиктов А. В.* Гражданско—правовая охрана социалистической собственности в СССР. — М.; Л.: Изд—во АН СССР, 1954. — 260 с.
 14. *Каранина Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: Дис. ... канд. юрид. наук / Каранина Н. С. — М., 2006. — 164 с.

Надійшла до редакції 19.05.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

